

УДК 373.5. 015.31:17.022.1

І. С. Булах, А.О. Лук'янов

СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ САМОСТВЕРДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті здійснено теоретичний аналіз дослідження проблеми самоствердження особистості підліткового віку. Доведено, що самоствердження є одним з базових новоутворень особистості підліткового віку, визначено його специфіку.

Ключові слова: *особистість підлітка, самосвідомість, самоствердження, самооцінка, почуття дорослості, внутрішня позиція.*

Постановка проблеми. У період соціальних та політичних змін, економічної кризи відбувається різносторонній вплив на розвиток самосвідомості сучасної молоді. Водночас інтеграційні процеси, які пов'язані з входженням у європейський простір та розширеним впровадженням інноваційних технологій, спонукають молодих людей до пошуку нових шляхів самовизначення, самореалізації та самоствердження. У зв'язку з цим освітою приділяється увага проблемі особистісного зростання молоді з метою спрямування її до здійснення адекватних самостійних виборів, досягнення нею позитивних успіхів та конструктивного самовизначення з накресленням життєвих планів на майбутнє. Поряд з цим вікова психологія ставить акцент на вивчення проблеми самоствердження молоді взагалі та підлітків зокрема. Акцент на проблемах особистості підліткового віку спричинений тим, що в цей віковий період з'являється цілий ряд труднощів, а саме, руйнуються міжособистісні стосунки підлітків з дорослими (батьками, вчителями), з'являються тенденції до випробування себе як дорослої особистості в ситуаціях ризикованого характеру, зростають показники асоціальної (девіантної, деліквентної, адиктивної) поведінки, ускладнюється навчально-виховний процес та знижується навчальна успішність підлітків тощо.

Вищезазначені проблеми підлітків найчастіше пов'язані з утвердженням себе як дорослої особистості в значущому соціальному оточенні.

Метою написання статті є теоретичний аналіз сутності самоствердження як складової самосвідомості особистості підлітка.

Підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до дорослості: якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та мотиваційно-емоційній сферах особистості підлітка (інтенсивний, нерівномірний розвиток і зростання організму, особистісні новоутворення та ін.), породжують новий рівень розвитку його самосвідомості, зокрема, потребу в самоствердженні, рольовому самовизначенні, рівноправному й довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими.

У свій час ще Л.С.Виготський дуже точно відзначив те, що підліток не розуміє сам себе. Він ще не став еством для себе, він знаходиться у стані становлення. Але він перестав вже бути еством для себе. «В собі» і «для себе» у нього роз'єднані: в цьому основний факт перехідного періоду. При цьому дорослішання характеризується злиттям того й іншого моментів. Пізнання себе, формування на цій основі певного ставлення до себе, самоствердження, зміни в самооцінці – усе це та багато інших явищ зазнають суттєвих кількісних та якісних змін саме у підлітковому віці та узагальнені в одному понятті: «самосвідомість» [Виготський, 1984].

Становлення самосвідомості в цей період визначає певне соціальне зростання, що пов'язано з визначенням нової «внутрішньої позиції», в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, свої особистісні якості, свої погляди і здатність самостійно відстоювати власні переконання. Підліток сенситивний до свого духовного зростання, а тому він починає інтенсивно просуватися в розвитку всіх ланок самосвідомості. Самосвідомість у цьому віці вже включає в себе всі компоненти самосвідомості дорослої людини. Досить важливим є те, якого рівня ці компоненти досягають у своєму розвитку в підлітка і які з них займають центральне місце у структурі його особистості.

Сучасні російські та вітчизняні вчені, акцентуючи увагу на рольовому самовизначенні (бажані «бути і вважатися дорослим») особистості підліткового віку, торкалися також і проблеми самоствердження. На кожному етапі особистісного розвитку, за позицією А.Реана, у підлітків, з одного боку, ускладнюються та модифікуються такі особистісні утворення, як старанність, відповідальність, емпатійність, а, з іншого, – амбіційність, примхливість, безпринциповність. На основі перших підлітки, в основному, конструктивно самостверджуються, тоді як протилежні утворення найчастіше призводять підлітка до конфліктних ситуацій і визначають деструктивні засоби утвердження його особистісної позиції. Як довели

Є.Нікітін та Н.Харламенкова, сучасні підлітки привертають до себе увагу, щоб утвердити образ власного фізичного Я, зокрема використовуються екстравагантний одяг, макіяж, пірсинг, незвичайні зачіски, татуювання тощо.

З точки зору Н.Пов'якель, тривале перебування молодої людини у конфліктній ситуації призводить її до викривленого, амбівалентного ставлення до себе і не дає можливості знайти адекватні засоби для утвердження особистісної позиції в соціальному середовищі. Л. Осьмак досліджувала змістові та динамічні характеристики тенденцій самоствердження підлітків в умовах реальних родинних взаємин та підлітків, які мали досвід депривації внутрішньосімейних зв'язків (позбавлених батьківської опіки) і підлітків-сиріт (вихованців закладів інтернатного типу). Вченою виявлено, що в перших власне «Я» характеризується домінуванням суспільно-особистісної ідентичності, пов'язаної з усвідомленням себе як джерела власних взаємодій. Цей модус самоусвідомлення визначається виокремленням власного «Я» як носія особистісних якостей, певних потенціалів, схильностей та домінуванням ідентифікацій, які актуалізують вибірковість рольового самовизначення. У других – простежується дифузність, розмитість презентованості власного «Я», домінує ситуативно-інтерактивна ідентичність як носія поведінкових характеристик, виявляється обмеженість на рівні статусного самотворення; їм властиве відчуття заниженої цінності власної особистості, низький самоконтроль та згасання процесу ідентифікації, що відображає вибірковість соціально-рольового самовизначення, яке реалізується лише в контексті «тут-і-тепер» емпіричного буття [Осьмак, 1990; Пов'якель, 2007].

Цибра М., вивчаючи особливості самоствердження дорослої людини, наголошує на двох модальностях існування зазначеного феномена. Перша – це потреба в пізнанні самого себе, рідше – у визначенні «хто Я є у навколишньому просторі». Друга – самоствердження як потреба, що реалізується в утвердженні свого «Я» в процесі гармонійної взаємодії його з довкіллям. Показовими для розвитку самоствердження, на думку вченого, є критерії та рівні. До основних критеріїв самоствердження належать: моральне здоров'я, цілеспрямованість, творчість та соціальний тонус, що мають безпосередній вплив на розвиток реального «Я» людини. При цьому рівні розвитку самоствердження дорослої людини (високий, середній, низький) визначають темпи її рольового та життєвого самовизначення й особистісне зростання загалом [Цибра, 1989].

На особливу увагу заслуговує позиція сучасної вченої Н. Харламенкової. Дослідниця зазначала, що самоствердження – це переконаність особистості в тому, що вона чогось варта і є цінною. Осмислення власної цінності свідчить про ідентичність реального «Я» людини. З точки зору вченої, «цінність Я» – це динамічний конструкт, зміст якого змінюється залежно від переоцінки з віком термінальних цінностей, унаслідок вирішення людиною вікових завдань та прийняття нею нових соціальних вимог. Отже, переосмислення цінностей стимулює особистість до нових форм утвердження власного «Я» [Никитин, 2000].

Специфічні особливості самоствердження особистості підліткового віку висвітлені у дослідженнях Л.Осьмак. На її думку, самоствердження – це закономірно виникаючий атрибут соціалізації підлітка, що виявляється у спрямованості його особистості на виділення і реалізацію своєї «самості» (унікальності) в системі соціальних зв'язків. Разом з тим, дослідниця виокремила такі механізми самоствердження: центрацію, рольове самовизначення, ідентифікацію, автономність, «самість», персоналізацію. Завдяки першим трьом механізмам особистість підлітка насамперед визначається з власною думкою, позицією, випробовує свої здібності й можливості, а також «приміряє» до себе найрізноманітніші ролі. Наступні механізми – автономність, «самість», персоналізація забезпечують особистості підлітка здійснення самостійного вибору, відповідальне ставлення до навчальної діяльності, а також якість презентування власного «Я» у соціальному просторі [Осьмак, 1990].

Згідно досліджень М.Савчина, самоствердження особистості в старшому підлітковому віці може мати як позитивну, так і негативну спрямованість. Позитивна – актуалізується в конкретних видах діяльності, а саме, в успішному навчанні, у громадській діяльності, праці та спорті. Негативна – пов'язана з іншим змістом: прагненням до егоцентричного визнання іншими. Вчений виділив критерії самоствердження старших підлітків, які проявляються в конкретній діяльності. З одного боку, це критерії успішності, дисциплінованості, самостійності, а, з іншого, – досягнення офіційного чи неофіційного соціального статусу в шкільному середовищі [Савчин, 1996].

У наукових роботах І. Булах визначено, що самоствердження особистості «набирає» все більшої значущості саме в підлітковому віці. На її думку, сутнісною «тканиною» особистісного зростання є самоствердження молодої людини. В розумінні дослідниці, особистісне зростання підлітка являє собою

процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного «Я», що актуалізує нові рівні відкриття в самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій, як вільних, відповідальних вчинків.

Вивчаючи особливості становлення самосвідомості підлітків, І. Булах констатувала, що постійні взаємодії з однолітками породжують у підлітка прагнення зайняти гідне місце серед них. Потреба в самоствердженні настільки сильна, що заради визнання себе однолітками, підліток здатний на будь-які вчинки: він може поступитися своїми поглядами і переконаннями, може здійснити дії всупереч своїм моральним установам. Потребою в самоствердженні підлітка можна пояснити і деякі трансформації в образі реального «Я». В залежності від історичного часу, покоління підлітків стверджуються по-різному. Так, досить відомі випадки самоствердження за рахунок зовнішності: підлітки то відпускають довге волосся, то стрижуть його фасонно, то голяться наголо. В одязі віддають перевагу або дуже вузькому стилю, або носять, навпаки, хламиди. В сучасний час з'явилася нова тенденція: розмальовувати обличчя різними смужками, зображеннями, захисними символами; наносити на тіло татування і символічні тексти. Водночас десь у середині перехідного віку, як відмічено вченою, у підлітків активно розвивається інтерес до власної особистості. Вони прагнуть утвердитися в товаристві ровесників, небайдужі до оцінок власної особистості значущими іншими; при цьому вони очікують, що ці оцінки будуть тотожними з їхніми самооцінками, тобто їх глибоко хвилює як внутрішній, психологічний бік взаємостосунків з іншими однолітками, так і внутрішнє осягнення власної особистості.

Як виявлено у дослідженнях І. Булах, самооцінка в мотивації поведінки набуває більшої значущості, ніж оцінювання їх вчинків, ровесниками, батьками, вчителями. Наявність ідеалів, самооцінок, засвоєних норм і правил суспільної поведінки засвідчує значний розвиток особистості підлітків, формування у них «внутрішнього плану» (намір, позиція, спрямованість особистості), який є суттєвим чинником мотивації зростання та впливає на саморегуляцію їх поведінки. Однак цей «внутрішній план» ще не організований у цілісну систему, недостатньо стійкий і узагальнений. Підліток весь час відчуває дефіцит у підтримці іншими людьми його емоційного ставлення до себе. Особливо гостро він переживає невідповідність між своїми цілями та можливостями. Високий рівень

домагань нерідко спричинює невдачі у здійсненні задуманого, оскільки підліток може братися за справи, до яких він ще не готовий. Нездатність вирішити певні дії чи справи, може знижувати впевненість у собі та знижувати показники самоствердження.

Результати досліджень вченої показали, що постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба в самостверженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями, здійснювати вчинки всупереч своїм моральним установкам. Останні спонукають так званих важких підлітків до порушень норм і правил поведінки. Втратити авторитет в очах друзів, відчутти посягання на свою честь і гідність є найбільшою трагедією для підлітка, що може призвести аж до суїциду. Тому вони бурхливо реагують на нетактовні зауваження учителя у присутності друзів, вважаючи це приниженням своєї особистості. На цій основі нерідко виникають конфлікти між учнями і вчителем. Тільки тактовне ставлення до підлітка, підтримка його в очах ровесників створюють психологічно сприятливе підґрунтя для ефективного впливу на нього виховних засобів педагога. Суттєву критику дорослого підліток адекватно може сприймати лише наодинці [Булах, 2003].

Згідно тлумачного словника української мови, самоствердження – це ствердження себе, своєї особистості, визнання своєї цінності, значущості своєї особи. О.Жизномірською було визначено психологічний зміст цього поняття як прагнення до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточуючими. Дослідниця виявила, що у підлітків самоствердження відбувається складно й неоднозначно, при цьому на подальших етапах онтогенезу цей феномен буде впливати на всі сфери життєдіяльності людини. Вченою також було виокремлено особистісне самоствердження, як прагнення підлітків презентувати власні думки, ідеї, погляди, що їх задовольняють для отримання власного авторитету й здобуття бажаних результатів, не очікуючи при цьому визнання іншими, та соціальне самоствердження – прагнення підлітків переконливо відстоювати власні ідеї, впевнено почуватися у власних здібностях і можливостях, займати значуще місце у колі своїх однолітків та друзів й водночас бажання отримати розуміння, повагу та визнання з боку оточуючих [Жизномірська, 2010].

Крім вище зазначеного, О. Жизномірською була теоретично обґрунтована генеза самоствердження особистості на різних етапах онтогенезу. Як доведено вченою, у ранньому віці відбувається усвідомлення дитиною себе в близькому соціальному оточенні, на основі чого формується позиція «Я-сам»; дошкільному віці – презентуються різні паттерни поведінки перед іншими й здійснюється вибір дитиною найбільш оптимального взірця; у молодшому шкільному віці дитина проявляє наполегливість у досягненні певних успіхів та самоактивність; для підліткового характерні амбівалентні прагнення здобуття переваги, визнання, престижності та визначення своєї особистісної позиції щодо майбутніх життєвих планів і перспектив. Саме особистість періоду дорослішання, реалізуючи себе, здійснює постійний пошук власного «Я», набуває автономності й незалежності в колі значущих однолітків та дорослих, опановує й реалізує певні соціальні ролі в підлітковій спільноті та оточуючому середовищі.

В ході емпіричного дослідження вченою були виявлені вікові особливості самоствердження молодших та старших підлітків. Молодшим підліткам властиве те, що вони частіше презентують себе за допомогою наступних конструктивних форм самоствердження: саморозкриття власних потенціалів для досягнення успіху, емпатійного самовиявлення, впевненості у собі та ін., рідше, – за допомогою деструктивних форм: конфліктності, агресивності, вихвалень. У старших підлітків рідше виявляються конструктивні форми самоствердження, такі як визнання, авторитет, незалежність та частіше деструктивні – зухвалість, сленг, зверхність. Спектр позитивних і негативних засобів самоствердження у молодших і старших підлітків окреслений інтелектуально-пізнавальними прагненнями, організаторськими здібностями, поведінковими взірцями, творчими досягненнями, моральними цінностями позитивного та негативного характеру.

Важливим аспектом результату експериментального дослідження О. Жизномірської стала констатація гендерних відмінностей у самоствердженні молодших і старших підлітків. Виявлено, що дівчата презентують розмаїття ролей як взірців своєї дорослості, прагнуть бути самостійними, розкомплексованими, компетентними в питаннях особистісного характеру. Проте в значущих ситуаціях вони здатні демонструвати самокритичність, упередженість і принциповість. На противагу дівчатам, хлопці не відзначаються цілковитою конструктивністю,

але незадоволення власним «Я» може спонукати їх до активних і цілеспрямованих дій у міжособистісних взаємодіях.

За результатами дослідження А. Лук'янова виявлено, що форми самоствердження підлітків можуть бути різноманітними. Найпростіша з них полягає у зовнішньому наслідуванні дорослих, частіше воно пов'язане з перейманням їхніх шкідливих звичок, особливостей ненормативної поведінки (куріння, вживання алкоголю, наркотиків, надмірне і без смаку використання косметики, носіння екстравагантного одягу). Батьки та вчителі повинні вести активну моральну і етичну роботу з підлітками, звертаючи їх увагу на позитивні зразки для наслідування (літературних героїв, історичних діячів, сучасних відомих особистостей). Найважливіше, щоб і вихователі були для підлітків достойними зразками.

Позитивними формами самоствердження підлітків є заняття спортом, праця в сім'ї, школі, на виробництві, виконання суспільно корисних справ. Як правило, інтелектуальне самоствердження учнів підліткового віку відбувається в процесі навчальної і позанавчальної пізнавальної діяльності, що детермінує реалізацію їх пізнавальних потреб та інтересів. Підлітки із захопленням займаються дослідницькою діяльністю в навчально-наукових гуртках, їх приваблює участь у відкриттях чогось нового та невідомого.

Самоствердження молодших і старших підлітків має різну спрямованість. Для молодших провідною є потреба досягти авторитету серед однолітків. Так, реакція п'ятикласника на певний вплив з боку учителя може залежити не стільки від міри його вини чи характеру впливу, скільки від шкоди, яка може бути завдана цим впливом його статусу в класі. При цьому впертість, егоїзм підлітка мають на меті завоювати і зміцнити власний статус у класі чи колі друзів. Старший підліток, як і молодший, потребує товариства ровесників, однак його самоствердження виявляється у прагненні утвердитись у власних очах, а не в очах оточуючих.

У роботі з підлітками дорослі повинні зважати на провідні психологічні новоутворення («почуття дорослості», образ фізичного «Я», рольове самовизначення, самоствердження), оскільки вони тісно пов'язані з суперечностями в поведінці учнів цього віку, а розв'язання цих суперечностей стане поступом у розвитку особистості періоду дорослішання.

Таким чином, поряд із почуттям дорослості, яке переживають підлітки, самоствердження є важливим їх особистісним новоутворенням. Лише за

умови наявності у підлітків вище зазначених показників, можна констатувати факт конструктивного чи, навпаки, деструктивного утвердження «Я» особистості підлітка. Тому важливою для вікової та педагогічної психології є проблема визначення соціально-психологічних умов, що допоможуть підліткам успішно пройти етап самоствердження власної особистості та забезпечать їм збереження психічного здоров'я.

Д ж е р е л а

Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. – Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003.

Выготский Л.С. Педология подростка. Избр. главы / Собр. соч. в 6-ти томах. – Москва : Педагогика, 1984. – Т. 4.

Жизномірська О.Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків: дис. ... кандидата психол.наук: 19.00. 07. – Київ : 2010.

Никитин Е.П., Харламенкова Н.Е. Феномен человеческого самоутверждения. – Санкт-Петербург : Алетей, 2000.

Осьмак Л.П. Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания в школе-интернате для детей-сирот и детей, которые остались без родительского попечения) / дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. – Київ : 1990.

Пов'якель Н.І., Ложкін Л.Г. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навчальний посібник. – Київ : ВД «Професіонал», 2007.

Реан А.А. Психология подростка : учебник. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007.

Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. – Київ : Академвидав, 2005.

Цибра Н.Ф. Самоутверждение личности (социально-философский анализ). – Київ : Вища школа, 1989.

Elkind D. Children and adolescents: Interpretative essays on Jean Piaget. – Oxford Univ. Press, 1981.

Post G.B., Kemper H.C. G. Nutrient intake and biology maturation during adolescence: The Amsterdam growth and health longitudinal study // European journal of Clinical Nutrition, 1993, V. 47.

Nakano K. Coping strategies and psychological symptoms in Japanese samples // Journal of Clinical Psychology, 1991, Vol. 47, № 3.

Schull W.J., Nishitani H., Hasuo K., Kobayashi T., Goto L., Otake M. Brain Abnormalities among the Mentally Retarded Prenatally Exposed Atomic Bomb Survivors // RERF Technical Report Series. Vol. 13., 1991.

I. Bulakh, A. Luk'yanov. The specific of formation of self-affirmation of teen-agers personality.

The article contains the theoretical analysis of researching the problem of self-affirmation of teen-agers personality. It was proved, that the self-affirmation is the basic individual tumors of adolescence, it was determined the specificity of this process.

Keywords: *the personality of teen-ager, self-consciousness, self-affirmation, self-concept, the feeling of adulthood, internal position.*

УДК 159.922.8:159.923.2

Т. О. Костіна

НАРАТИВНА СКЛАДОВА ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу можливостей усвідомлення життєвого сценарію на основі вербалізації життєвого досвіду суб'єктом у процесі нарративного інтерв'ю.

Ключові слова: *нарратив, нарративна психологія, життєвий досвід, життєвий сценарій, транзакційний аналіз.*

Постановка проблеми. Сьогодні, у процесі вивчення особистості, дослідженні специфіки розгортання її життєвого шляху, все більшої актуальності набуває питання ефективних методів дослідження. Зокрема, у вивченні процесу усвідомлення індивідом себе та свого життя. Все більше науковців зосереджують увагу на біографічних методах, які дають змогу отримати якісну інформацію щодо досліджуваного суб'єкта. Використання ідеографічного підходу дає можливість зосередитись на специфіці усвідомлення індивідом себе, свого життєвого шляху та життєвого сценарію.

Метою статті є дослідження можливостей використання нарративної психології для осмислення та усвідомлення особистістю наявного життєвого сценарію та виходу за його межі; побудови автономного життєвого шляху, сповненого відповідальності та життєтворчості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливе місце у процесі дослідження особливостей життєвого сценарію (процесу та механізмів його усвідомлення) посідає аналіз нарративів особистості. Метод нарративного інтерв'ю був запропонований німецьким соціологом Ф. Шюце, який